

НАУКОВИЙ ПОДВИГ ДОСЛІДНИКА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

(До 200-річчя від дня народження Михайла Максимовича)

У контексті вітчизняної історії першої половини XIX ст. постать “старого українця” Михайла Максимовича (як він підписувався у листах) є феноменальною. У його долі, яка залишається долею конкретної людини, незаперечно відбилися всі особливості цього часу. Як і чимало визначних його земляків, він був інтегрований в імперську культуру – з російською мовою, традиціями і цінностями. Тоді у Петербурзі та Москві перебували, крім Максимовича, Микола Гоголь, Осип Бодяньський, Микола Гнідич, батько і син Микола та Дмитро Бантиш-Каменські та багато інших. Узагалі українці, розкидані по різних місцях Російської імперії, відчуваючи свою особність від росіян, позначали себе як “земляки”. Саме це відчуття “земляцтва” слугувало основою колективної ідентичності вихідців із Гетьманщини і Слобожанщини. Багато з них були щиро віддані Україні – своїй “общей Родине”, її народові, були сповнені гострого відчуття українського патріотизму. Проте це не заважало цим діячам користуватися російськими комунікативними системами (мовою, мистецтвом, наукою тощо). Зенон Когут слушно стверджує, що це стало можливим завдяки побутуванню “подвійної лояльності” взагалі та концепції “малоросійства” зокрема, що уможливило одночасне перебування в обох культурних системах¹. Щоправда, свідомість багатьох із них лишалася “розірваною”, роздвоєною, позначеною психічним дисбалансом.

Михайло Драгоманов, аналізуючи у некролозі особистість Максимовича з боку її літературної та суспільної значущості, справедливо зауважує, що останній “...был для Киевской Руси целым ученым историко-филологическим учреждением и вместе с тем живым народным человеком... М. А. Максимович был у нас одним из первых деятелей для областной науки и жизни”².

Визнаючи місце Максимовича в історії української самосвідомості, Сергій Єфремов писав: “обслідуючи коріння українства в глибокій минувшині, Максимович тим самим національне відродження українського народу позбавляв елемента випадковості й надавав йому значення глибокого органічного процесу, що йшов своїм законним шляхом і до законних так само доходив висновків. Сам того не знаючи і, може, навіть не хотючи, Максимович сягав безмірно далі, ніж здавалося йому та його однодумцям”³.

Розпочавши наукову діяльність у галузі природничих наук (ботаніка, зоологія, натуральна історія), Михайло Олександрович продовжив наукове подвижництво дослідженнями в царині наук гуманітарних. Спочатку його захопили фольклор та етнографія, поступово переходить він до історії письменства, поезики, філології, історії, історичної географії, генеалогії, археології. Пробує себе також у критиці й навіть красному письменстві, віддзеркалюючи у своїх творах тодішній стан українознавства, створюючи в кожному напрямку своєї діяльності низку визначних праць.

Михайло Олександрович Максимович народився 3 вересня 1804 р. в “малоросійському степу” – на схід від Золотоноші (Полтавська губернія), на Згарському хуторі Тимківщині, де стояв будинок його бабусі – Ганни Савівни Тимківської. На хуторі мешкав Іван Назарович Тимківський, який після смерті свого брата виховував п'ятьох племінників, котрі згодом усі стали письменниками, а двоє – професорами університетів: Московського і Харківського. Молодша їхня сестра Гликерія Федорівна, народжена 1788 року, була матір'ю Максимовича. Батько Михайла – Олександр Іванович, залишивши в 1803 р. розпочату з батьківської волі службу в Києві, одружився у двадцять один рік і жив під Переяславом на хуторі Старосілля, де Михайло й перебував до трирічного віку. Потім родина мешкала у придніпровському селі Прохорівці Золотоніського повіту в діда по батьківській лінії – Івана Івановича Максимовича. Сам Михайло Олександрович згадував, що дід любив “сувору старосвітську простоту життя” і серед населення був відомий під іменем “старого майора”. Прадід колись також жив у Прохорівці та був сотником Бубновської сотні, у 1780-х роках він служив суддею, а потім стояв на чолі золотоніського дворянства. Залишивши службу в чині бунчукового товариша, доживав свій вік у Києві (де мешкав і служив ще його прадід, родоначальник Максимовичів – Максим Печерський) і наприкінці 1801 р. був похований на горі Щекавиці.

Тимківські й Максимовичі належали до дрібної малоросійської шляхти, що генетично виходила з гетьманської козацької старшини середнього і нижчого рангу.

М. Максимович цікавився своєю генеалогією і залишив свідчення про це в “Автобіографії” та дослідженні “Бубновская сотня”. З “Автобіографії” Максимовича довідуємось, що п'ятий рік життя він провів у Тимківщині, звідки був відданий на навчання до Благовіщенського жіночого монастиря, що в Золотоноші. Там починали свою освіту всі Тимківські, там навчалася й матір Михайла. Під наглядом черниці Варсонофії засвоєні були граматики, Часословець і Псалтир.

Визначальною для юного Максимовича стала опіка його дядьків Тимківських. Саме їхнє інтелектуальне середовище слугувало добрим взірцем і стимулом. Найпомітнішу роль у виборі та становленні життєвого шляху племінника відіграв старший дядько – Ілля Федорович Тимківський (1773–1853), доктор права й філософії, професор Харківського університету і засновник престижної Новгород-Сіверської гімназії⁴. Саме він 1811 року взяв Максимовича до свого маєтку в Туранівці, де навчав хлопця “началам разных наук и по-латыни”, а через рік направив юного Михайла в опікувану ним Новгород-Сіверську гімназію.

Саме у гімназії (1812–1819 рр.) у Максимовича виникла зацікавленість ботанікою, а також визріла мрія – стати московським професором ботаніки. У червні 1819 р., виголосивши промову “Об истинном просвещении” на публічному іспиті, гімназист отримує атестат. Сім гімназійних років промайнули для нього, “як сім місяців”. Відвідавши рідних, Максимович прибуває у вересні 1819 р. до Москви. Тепер його опікуном стає другий дядько – Роман Федорович Тимківський (1785–1820), професор грецької та римської літератури Московського університету, дослідник творчості Нестора Літописця. Саме йому Максимович присвятив свої пізніші студії над “Словом о полку Игоревім”. Роман Федорович записав 15-річного Михайла у студенти словесного відділення Московського університету і помістив його в один із кандидатських номерів (за правом директора Педагогічного інституту), але не як своєкоштного студента. Очевидно, що саме під впливом і за наполяганням дядька Михайло розпочав вивчати словесність.

Тоді ж у Москві Максимович зустрічається з двома іншими дядьками, що справило на нього неабиякий вплив. У 1820 р. його записав у казеннокоштні студенти (через вичерпання власних коштів) молодший дядько – Єгор Федорович Тимківський (1800–1875) – впливовий дипломат, учасник місії до Китаю та автор етногеографічної розвідки “Мандрівка в Китай через Монголію”.

У тому ж 1820 році Максимович побачився з Василем Федоровичем Тимківським (1781–1832), “позначеним геніальною силою розуму і слова”, який у 1826–1828 рр. стане губернатором Бессарабії⁵. Максимович згадує: “Его проезды через Москву из Оренбурга в Грузию и обратно воодушевляли меня новой силой. Я строго следовал совету его не пускаться в ремесло уроков и не тратить на то золотого времени студенчества. Весь досуг от лекций я посвящал любимой своей науке”⁶.

Після смерті Романа Тимківського юний Максимович, ще навчаючись на словесному відділенні, дедалі більше захоплювався ботанікою, обходячи околиці Москви і збираючи рослини. Це окреслило і початкове коло знайомств дослідника: спершу це був ад'юнкт ботаніки Ботанічного саду в Петербурзі Федір Богданович Фішер, який пропонував Михайлові “усовершенствоваться в ботанике” при Петербурзькому саду, а також свою протекцію для поїздки Максимовича в “чужие края”⁷.

Бачимо, що провідними ботаніками в Москві й Петербурзі були особи німецького походження, і наш юний дослідник ставився до них дещо упереджено. Він скаржився: “Да и самую-то науку засорили, загадили немцы до такой степени бесконечною синонимикою, бессвязным и бессмысленным дроблением родов и видов, что и смотреть противно”⁸. Можливо, цим пояснюється тяжіння Максимовича до слов'янофілів – І. Кирєєвського, С. Аксакова та ін. Максимович відчував і вплив “словесного” професора О. Марзлякова, якого називав “солов'єм старого часу”. Незважаючи на інтерес до словесності, у серпні 1821 р. студент перейшов на фізико-математичне відділення Московського університету, остаточно визначившись із фахом: ним мала стати ботаніка, щоправда, обрамлена в небачену досі вишукану літературну форму. 30 червня 1823 р. він отримав диплом кандидата “за відмінні успіхи і зразкову поведінку”.

Науковим авторитетом для Максимовича в ці роки став професор мінералогії та сільського господарства М. Павлов – кумир студіюючої молоді. З цього часу молодий кандидат ботаніки розпочинає самостійну академічну, наукову й літературну діяльність, інтегруючи різноманітні інтереси й досліди. Втім, усе це не заважає йому в серпні 1823 р. записатись і на медичне

відділення університету, відвідуючи в той же час лекції “оракула у відділенні словесному” – професора латинської філології та філософії шеллінгівця І. Давидова.

Максимович стрімко росте на академічній службі. Спочатку він був призначений в університетську бібліотеку для впорядкування систематичного каталога; в 1824 р. йому було доручено розробку університетських гербаріїв у професора Гофмана, а влітку того ж року Максимович у польових умовах уже вивчав флору Московської губернії, описавши її в “Путевых записках”. У листопаді 1825 р. він став викладати господарську ботаніку і садівництво в Землеробській школі (на запрошення свого авторитета М. Павлова), а в лютому 1826 р. Максимович перебирає ще дві функції: викладає природничу історію в університетському шляхетному пансіоні (протягом семи років) і завідує університетським ботанічним садом – за пропозицією самого попечителя Московського учбового округу Писарева.

У серпні 1826 р. молодий учений викладає загальний курс природничої історії вже у самому університеті, а 30 червня 1827 р. захищає магістерську дисертацію “О системах растительного царства”, аби посісти кафедру ботаніки. У серпні 1829 р. на запрошення ботаніка Ф. Фішера Максимович стажувався у Петербурзькому ботанічному саду, а 28 жовтня того ж року був затверджений у званні ад'юнкта. Вершиною його московської служби стало – після багатьох перепон з боку освітянських чиновників – обрання 23 серпня 1833 р. радою університету ординарним професором кафедри ботаніки. “Я стал, – писав він, – наконец тем, к чему стремился, едучи в Москву, за 14 лет... и будь это четырьмя раньше, я почел бы себя счастливецем. А теперь... грустно и даже совестно было, что Павлов и некоторые товарищи мои более меня радовались моему профессорству”⁹.

Згодом, на 50-му році життя, у листі до Степана Шевирьова, що готував “Биографический словарь” Московського університету, Михайло Олександрович зізнався: “Мое профессорство было не внешним и не случайным положением и делом в жизни: оно было назначением моим и любимой мечтой с детства, средоточием и подвигом юношеской жизни, моим самолюбием в возмужалые годы, при котором не было уже места во мне ни властолюбию, ни иному подобному любвию, как в том я не раз имел случай проверить себя и убедиться вполне...”¹⁰

Правда, ця вершина була одночасно й апогеєм психічної кризи вченого: 1829 року померла його мати, а він сам був духовно вичерпаний непосильною працею і проблемами на службі, до того ж, далися ознаки ревматизм і погіршення зору.

Незважаючи на це, не можна не назвати московську кар'єру Максимовича успішною. За 14 років із провінційного “молоденького хохлика” (вислів Погодіна) він виріс до впливового професора респектабельного університету. Дуже цікаву, хоча в дечому упереджену характеристику Максимовича у московський період дає Ксенофонт Полевой – брат відомого історика і журналіста Миколи Полевого: “Он был довольно оригинален своим малороссийским юмором и страстью к ботанике, которой занимался почти исключительно. [...] В нашем кругу все близкие знакомые любили шутить с М. А. Максимовичем, даже подсмеивались над любимыми его занятиями, потому что он пресмешно рассказывал о них, иногда вставляя латинские слова в свои рассказы. Когда он был уже домашним человеком у нас, Николай Алексеевич называл его не иначе как Dominus (пан, хазяїн. – Ред.), а встречал обыкновенно какою-нибудь латинскою фразою. Все другие близкие знакомые нашего круга также называли его Dominus. Но, шутя и балагуря, юноша Dominus сделался кандидатом и потом магистром естественных наук. [...] Слабое зрение и незнание иностранных языков мешали ему читать; притом он был страшный лентяй и всегда казался дремлющим, но взамен всегда он обладал удивительною сметливостью, умел спрашивать, слушать и, так сказать, учился из разговоров. [...] Отличаясь в обхождении малороссийским простодушием, он чрезвычайно любил знакомиться с людьми, самыми противоположными по всем отношениям, и легко сближался с ними, наконец, заставлял их исполнять свои требования, даже свои прихоти, и все смеясь делали для него то, что он хотел. При всем наружном простодушии он отличался необыкновенною рассудительностью, умом проницательным и тем окончательно привязывал к себе. Его небольшие статьи по части естествознания были очень кстати в “Московском Телеграфе”, потому что в них часто выражались новые тогда идеи”¹¹.

Така характеристика справді промовиста: кар'єра Максимовича дійсно сприймалася як щось феноменальне, досягнення вищого ґатунку. Важливо й те, що вчений був людиною, яка створила себе власними зусиллями і працею.

1827-й рік став поворотним не тільки для Максимовича, а й для всього українського дискурсу XIX століття. Тоді Михайло Олександрович видрукував видатну фольклористичну працю – “Малороссийские песни”, яка одразу вивела його на щабель провідного етнографа на ґрунті українських студій. Саме ця збірка зблизила Максимовича з Гоголем, сприяла знайомству з Жуковським і Пушкіним, який пізніше сказав: “Да мы Максимовича давно считаем нашим литератором; он покорил нас малороссийскими песнями”¹².

Усе це було помічено й “нагорі”: успіх “Малороссийских песен” привернув увагу вищих чиновників. Так, 3 листопада 1827 р. міністр народної освіти Шишков писав попечителеві Московського учбового округу Писареву: “Кандидат Московского университета Максимович доставил ко мне экземпляр изданных им малороссийских песен и вместе с тем уведомил, что он занимается составлением словаря. Мне очень приятно знать, что г. Максимович свободное от должности время употребляет на труды полезные для российской словесности. Посему я покорнейше прошу Ваше Превосходительство поблагодарить его от меня за присылку книги и предложить прислать мне на рассмотрение окончательную часть словаря”¹³.

Як бачимо, Максимович зумів викликати прихильність навіть такого консерватора, як Шишков, що свідчило й про те, що українські студії в романтичному річищі не піддавалися в той час репресіям і навіть заохочувались як “труды полезные для российской словесности”. При цьому виявився талант Максимовича перебувати одночасно в різних середовищах – відмінних культурно, ідеологічно й соціально, що дало підставу Драгоманову назвати його “мішаною людиною”¹⁴.

Популярність Максимовича у наукових колах зумовила і його подальше входження в ширше літературне середовище. Знайомство з Пушкіним відкрило Максимовичу доступ у товариство найвідоміших російських літераторів. Це проявилось в 1830 р., коли вчений-ботанік випустив у світ літературно-критичний альманах “Денница”, де сам Пушкін умістив початок “Бориса Годунова”. Серед інших авторів були Марзляков, Веневітінов, князь Вяземський, Дельвіг, Хом'яков, Баратинський, Язиков, Погодін, І. Киреевський, Сомов, княгиня З. Волконська та інші. Це був справді цвіт російської культури, до якого так раптово, але цілком заслужено ввійшов і Максимович. У майбутніх перипетіях ці зв'язки дуже знадобилися молодому вченому.

Дуже цікаве знайомство відбулося в Максимовича з молодим російським інтелектуалом О. Герценом. Дехто з дослідників вважає, що Максимович навіть вплинув на автора “Былого и дум”. У цьому творі Герцен згадував, зокрема, що на організований ним випускний бенкет з усіх викладачів було запрошено тільки Максимовича і Миколу Полевого. Герцен називав магістерську дисертацію Максимовича “чудовим творінням” і рекомендував її прочитати. У липні 1833 р. він писав до М. Огарьова: “Я із самим лише Максимовичем залишаюся знайомий”¹⁵.

Власне, тут, очевидно, виявився талант Максимовича однаково добре почуватися в різному оточенні: він спілкувався як з консервативним президентом Академії наук Уваровим, так і з радикальними Герценом, Огарьовим і Станкевичем. Практика різноманітних інтелектуальних товариств стала в пригоді пізніше, коли Максимович опинився в чужому польськомовному середовищі. В той же час Максимович, студіюючи словесність, дедалі більше зближався зі слов'янофілами, а їхній “хрещений батько” С. Аксаков був його добрим знайомим: зокрема, він брав участь у третій книжці “Денници” в 1834 р.¹⁶

Поступово інтереси Максимовича значно розширилися: назви його статей яскраво відбивають гуманітарні спрямування автора. У 1830 р. з'являються розвідки “Об участии Московского университета в просвещении России” та “Обозрение русской литературы за 1830 г.”; у 1831 р. виходить “антропологічна” стаття “О человеке”, а в 1832 р. – “Речь о русском просвещении”.

1834-й був переломним для Максимовича роком: побачили світ його третя фольклорна збірка “Украинские народные песни”, а також новаторська студія “Голоса украинских песен”, 25 українських наспівів з якої відомий композитор О. Аляб'єв поклав на ноти.

Новий науковий інтерес Максимовича був заманіфестований ним ще у 1830 р.: “Словесность необходима для каждого. Словесность для науки то же, что образование для ума, – каждая из них сама по себе недостаточна, надлежащее развитие одной требует необходимой помощи от другой; только вместе живут они полной жизнью”¹⁷.

З того часу в душі Максимовича розпочалася відчутна боротьба між старим природничим інтересом і новим зацікавленням словом. І якщо Максимович дуже органічно вписався в російські академічні структури, то так само його можна назвати людиною пушкінської епохи – завдяки близькості молодого ботаніка до літературних кіл.

У 1834 р. закінчується московська кар'єра Максимовича і розпочинається наступна сторінка в його житті. Цей рік пов'язаний з глибокою внутрішньою кризою вченого, яка, слід гадати, була викликана його перевтомою та особистими трагедіями. Знаємо тільки одне: Максимовичу стало нестерпно залишатися в Москві й служити в університеті. Сам Максимович так пояснює свій стан: “Моя живая печаль о ней (за матір'ю. – Авт.) обратилась в томительную для меня тоску по родине... Может быть, я и перемог бы тоску, как перемогал я многое в душе, но назначение нового университета в Киеве повлекло меня туда неодолимою силою. Туда же согласился со мной переместиться и мой незабвенный земляк Гоголь”¹⁸. З листування Максимовича і Гоголя видно, що, як Київ, так і Україна в цілому, набувають для них містичного значення: Батьківщина здатна вилікувати стомлені на чужині душі й тіла двох друзів, виправити все на краще. Це – виразно романтична візія, пов'язана з баченням України в Гоголевих “Вечорах на хуторі поблизу Диканьки”.

4 травня 1834 р. Максимовича було призначено ординарним професором російської словесності в Університет св. Володимира в Києві і одночасно деканом першого відділення філософського факультету. Це затвердження відбулося за поданням попечителя Київського учбового округу Фон Брадке, який 6 червня 1834 р. писав Максимовичу в Москву, прохаючи його взяти на себе тимчасові обов'язки з управління університетом (до обрання ректора)¹⁹. 13 липня 1834 р. – за два дні до церемонії відкриття університету – Максимович уже був у Києві.

Отже, 1834-й рік став справді переломним для Максимовича. Він залишає кар'єру ботаніка і кардинально змінює спосіб життя. Ця переміна настільки раптова, що її дуже важко пояснити. Чому Максимович покидає елітну Москву і опиняється у провінційному Києві? Можна уявити собі такі основні причини: по-перше, містичний, ірраціональний потяг до коренів, ностальгія за Батьківщиною; по-друге, кар'єризм академічного вченого, бажання посісти чільне місце в новоутвореному Київському університеті.

1834-й рік, безсумнівно, поділяє творчість Максимовича на дві відмінні сфери: досі провідною тематикою була природнича, після – майже виключно гуманітарна (етнографічна, мовознавча, літературна, історична, археологічна). Очевидно, якщо Максимович не був би призначений на кафедру російської словесності, він ніколи не став би засновником новочасних українських студій, навіть незважаючи на свої збірки українських пісень. Вони були б лише його захопленням, і могли б ним і залишитись. Те, що такий, здавалося б, закономірний статус Максимовича був певною випадковістю, доводить той факт, що він перед тим розраховував посісти в Києві кафедру не гуманітарну, а “желал бы кафедру зоологии еще более, чем кафедру ботаники. Но если обе желанные кафедры заняты уже в Киеве, то я покорнейше прошу определить меня хоть профессором физики, занятия которой я не оставлял совершенно и чувствую себя в силах в течение двух или трех семестров достигь необходимого совершенства”, – писав учений до Фон Брадке²⁰.

Вочевидь, у своє рішення стати професійним словесником Максимович не вірив до останнього. Отже, його роль “батька українських студій” не була вибрана ним свідомо і радше була результатом обставин. Поза сумнівом і таке: щоб набути статусу “патріарха українознавства”, Максимович мав стати академічним фахівцем, а не лишатися простим аматором. Отож призначення його на кафедру словесності надало вченому необхідну професійну базу і слухацьку аудиторію.

Максимович пожертвував блискучою кар'єрою академічного ботаніка в аристократичній Москві заради омріяної “київської старовини”. Те ж саме зробив Тарас Шевченко, обравши непевну долю поета, маючи до вибору і богемне життя модного столичного маляра. В обох випадках це був болючий вибір, але вибір усвідомлений. Характерно, що Максимович у своїй “другій” долі став фундатором українського наукового дискурсу, а Шевченко здійснив місію пророка української національної свідомості. Не дивно, що вони затоваришували. В обох випадках особливо важив процес “переродження”: заміна одного покликання іншим – незрівнянно глибшим.

Наскільки ж був виправданий цей “непрактичний” крок Максимовича з огляду його світобачення? Чи був він підготовлений усім розвитком особистості, чи став просто дарунком (або покаранням) долі, а то й професійною некоректністю? Можливо, тим, що спричинило таку внутрішню інтелектуальну революцію, був романтичний дух німецької ідеалістичної філософії. О. Прицак гадає, що Максимович “у Москві потрапив у полон всеобіймаючих ідей Шеллінга (“об’єктивний розум”), що знаходили спільний знаменник для всіх наук”²¹. Відтак, перейнявшись ідеями Шеллінга, Максимович визнав історію як основну в цілій філософській системі та внаслідок цього почав вивчати історію та фольклорні джерела, оскільки саме в народних піснях персоніфікувалася суспільна свідомість (“дух народу”).

У цьому світлі дещо прояснюються причини фольклорних і словесних зацікавлень Максимовича, його готовність до зміни укладу всього свого життя. Якщо формальний переїзд до Києва переважно залежав від зовнішніх обставин, то внутрішньо він готувався Максимовичем уже довгий час – протягом його московських студій та літературно-критичної діяльності.

Обіймаючи посаду ректора, Максимович був зобов’язаний нести основний тягар як господарського влаштування університету, так і нагляду за навчальними закладами Київського учбового округу. Тричі на тиждень він збирав Раду університету, тричі на тиждень проходили засідання правління учбового округу. Все це виснажувало вченого, підривало його здоров’я. Перед ним постає дилема: або викладання своєї дисципліни, або ректорство. Пізніше він згадуватиме: “Я видел ясно, что мне надо было или оставить преподавание, или сложить с себя ректорство, которому конца не мог я видеть, ибо был ректором не на срок избранным. В три полугодия все, для чего нужен был я как ректор и что зависело от меня, было уже сделано, и университет был уже на ходу; а в науке моей чем дальше в лес, тем больше дров, и надо было в ней почти на каждом шагу пролагать себе новые пути”. Максимович вирішує ситуацію на користь педагогічної діяльності: “При наступившей на меня болезни, в один прекрасный вечер, подал я попечителю прошение об увольнении меня за болезнию от должности ректора; и 11 декабря 1835 года последовало на то Высочайшее соизволение”²².

Перед відставкою Михайло Олександрович виступив на Раді університету з прощальною ректорською промовою, яка багато в чому підбивала підсумок його попереднього життя. Він сказав: “Каково бы ни было еще мое служебное поприще, но я, конечно, никогда уже не мог бы сказать себе ничего лучшего, как то, что я был первым ректором университета св. Владимира. [...] Я думаю, что все личное, частное, особенное, не теряя своей самобытности, должно согласоваться с общим законом необходимости: и в оправдание моего управления скажу, что я старался соблюдать пользу и достоинство нашего университета”²³.

Залишивши посаду ректора, Максимович на прохання новообраного глави університетської корпорації К. Неволіна погодився на виборну посаду декана першого відділення філософського факультету на один рік, в якій і був затверджений Міністерством народної освіти 12 серпня 1837 р. Але з часом його самопочуття значно погіршилося: “в 1839 году я с трудом уже передвигал ноги и левым глазом моим читать мог уже не в очки, а в увеличительное стекло. С половины того года лекции преподавал я уже в квартире моей, где производились и все экзамены, в которых мне надо было участвовать”²⁴. Під кінець 1840 р. 36-річний професор був змушений вийти на пенсію та переселитися у свій маєток на хуторі Михайлова Гора, що неподалік від Золотоноші.

Сільське повітря вплинуло на його здоров’я: втома поступово зникала, самопочуття поліпшилося. Стало можливим повернення до викладацької роботи. І ось з серпня 1843 р. Максимович знову в Києві. Прийнявши запрошення попечителя Київського учбового округу, він відновлює читання лекцій в університеті як позаштатний викладач. Це повернення, що закінчилося у липні 1845 р., стало заключним епізодом його викладацької діяльності.

Під час останнього перебування на державній службі Максимович стає і активним учасником заснування восени 1843 р. при київському генерал-губернаторі Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Дійсними членами Комісії, крім М. Максимовича, було запрошено М. Іванішева та В. Домбровського. Ця Комісія замінила собою Тимчасовий комітет із розшуку старожитностей та Історичне товариство, яке з ініціативи Максимовича планували відкрити у Києві ще 1841 року. Вчений брав активну участь у розробці Акта про заснування Комісії та формуванні її організаційної структури. За його редакцією було видано 1-й відділ 1-го тому “Памятников...”, куди увійшли “Памятники Луцкого Крестовоздвиженского братства” з численними примітками.

Він же підготував матеріали для 2-го тому “Памятников...” – “О Киевском Богоявленском братстве”. Для успішного здійснення видання Максимович особисто вів архівні пошуки.

Але звільнення з університету змушує Максимовича знову повертатися до Михайлової Гори, яка стане його резиденцією аж до кінця життя. У цій мальовничій місцевості, так поетично ним оспіваній, разом з єдиною рідною сестрою оселився колишній природознавець, а тепер вже історик та етно граф. Невелика садиба, заснована та облаштована ним, пенсія 762 рублі, батько, який доживав у боргах свій вік у Прохорівці, – ось і все, що він мав.

Подальше життя Максимовича, так само як і його тодішні зв'язки з університетом, на жаль, ще не стали об'єктом наукового дослідження. Тому, спираючись на листування з О. Бодянським та П. Лебединцевим, спробуємо окреслити цей період бодай у найзагальніших рисах.

У 1847 р. на запрошення київського губернатора І. Фундуклея Максимович на деякий час переїздить до Києва і редагує спочатку “Обозрение Киева”, потім – “Обозрение могил, валов и городищ в Киевской губернии”. Наступного року він повертається у свій маєток і продовжує дослідження української минувшини. Року 1849-го він працює вже в архівах Москви, видає останню книгу “Киевлянина” (1850) і разом із Миколою Гоголем повертається в Україну, маючи намір прибути до Москви наступного року. Але хвороба змушує його змінити плани. Стан депресії поглибився після заміжжя сестри, яка віддавала догляду за ним майже весь свій час.

За порадою дядька у 1853 р. Максимович одружується. Життя почало поступово налагоджуватися, апатія розвіялася. Він відновлює наукову діяльність, і в журналах знову з'являються його статті. Вже наприкінці 1857 р. вчений разом з дружиною приїздить до Москви і очолює редакцію “Русской Беседы”. Проте редакторська діяльність триває лише півроку. Потім – робота над зібранням творів Івана Киреевського та видання “Украинца” – збірника, подібного до “Киевлянина”.

І знову Максимовича тягне додому, в Україну. 1859 року він повертається на свою Михайлову Гору, де його чекають невирішені побутові проблеми, безгрошів'я. Господарство розвалюється, пенсії не вистачає. Згодом з'являться двоє дітей, які часто хворітимуть, потребуватимуть належного виховання та навчання. Кредитори постійно нагадують про себе. Хоч якось триматися допомагають перевидання “Книги Наума” та гонорари від журнальних статей. Найбільшу радість приносить син Олексійко, на якого у Максимовича всі надії та сподівання.

Учений дедалі частіше схиляється до думки, що побут на хуторі “пора бы уже на старости заменить городским житьем”. Але можливості здійснити заплановане мінімальні: “и рад бы совсем возвратиться в Киев, да не прибегу к тому способу. На седьмом десятке лет, с хилым здоровьем трудно уже вступить в обязательную службу, хоть бы то была и в Комиссии Временной, – да именно в ней-то и тяжело было бы, ибо наигорший из деспотизмов есть деспотизм приятельский...”²⁵

І коли вченому все-таки вдалося пробути дві зими в Києві, результати виявилися гіршими від сподівань. Максимович зізнавався: “Опыт двух зимовок в Киеве показал, что на третью уже зиму не по силам и не по летам отваживаться мне без готовой на то деньги!” За рік до смерті він напише: “Тринадцатый год уже как маюсь я между Киевом и своею Горою, словно заржавелый маятник закоптелых стенных часов с зозулею!.. Поневоле втоскуешься, засмутишься, – особенно сидючи безвыходно в четырех стенах, иногда целые дни, в зимнее время, в длинные ночи”²⁶. У такі тяжкі хвилини єдиною розрадою для вченого були книги, листування та наукові студії. “За книгами и письмами забываю немощность”, – напише він.

В останнє десятиліття життя результати наукової діяльності Максимовича друкувалися переважно на сторінках “Киевских Епархиальных Ведомостей”. Причиною тому стала особиста дружба з редактором цього видання протоієреєм Петром Лебединцевим, який і сам успішно працював над київською старовиною.

У 1860-х роках Михайло Олександрович також посилено займався археологічними дослідженнями. Він розглядав археологію як складову історичної науки, як важливе її доповнення. Вчений цікавився майбутнім археології: “Дойдет ли наша наука о древностях до того, чтобы по этим стрелам могла угадывать воевавшие ими народы и век войны, подобно тому как испытатель природы по одному ископаемому зубу определяет целое животное и период его бытия на

З початком земської реформи Максимовича обрали гласним Золотоніського повітового земства. Новий гласний вважав, що земство стане “стоокой громадой” во имя “честности и правдивости”, вірив у можливість поліпшення життя: “Родители будут видеть своих детей умными и счастливыми”.

Михайло Олександрович ніколи не входив до українських гуртків – він був лише їхнім натхненником. Але з появою у 1860-х роках “хлопоманів” і “громад”, коли нарешті спрацювали соціальні ресурси Правобережжя і український рух вступив у нову фазу свого розвитку, Максимович, на той час призабутий спільнотою, став “хрещеним батьком” цього нового етапу. Принаймні саме представники цього покоління – В. Антонович, П. Житецький, В. Науменко та інші – почали активно маніфестувати зв'язок Максимовича з українським народництвом, а також зайнялися виданням (і досі найповнішим) його “Собрания сочинений” у трьох томах (Київ, 1876–1880).

Визнанням наукових та громадських заслуг Максимовича стає обрання його дійсним членом Імператорського Московського товариства дослідників природи (1829), Московського товариства любителів російської словесності (1833), Російського товариства любителів історії та старожитностей російських (1834), Комітету з розшуку і збереження старожитностей у м. Києві (1855), Одеського товариства історії та старожитностей (1839), комітетів акліматизації тварин і рослин при Московському товаристві сільського господарства (1858), Московського археологічного товариства (1865). Крім того, він був обраний дійсним членом Імператорського товариства любителів і шанувальників природознавства, антропології та етнографії (1870), почесним членом Полтавського губернського статистичного комітету, Київської духовної академії та Університету св. Володимира (1869). На честь 50-літнього ювілею літературної та наукової діяльності Михайло Олександрович був обраний Університетом св. Володимира доктором слов'янорусської філології, а також почесним членом Київського товариства дослідників природи, московського та Новоросійського університетів. За свою службову діяльність Максимович був нагороджений у 1839 р. орденом св. Володимира 4-го ступеня.

6 вересня 1871 р. з ініціативи історико-філологічного факультету Університету св. Володимира в Києві святкувався 50-річний ювілей літературної та наукової діяльності М. О. Максимовича. Для нього це було найбільше прижиттєве вшанування, для університету ювілей теж мав виняткове значення. У святкуванні не лише виявлялася повага до ювіляра, а й убачалася необхідність “возобновить и крепче поддержать непрерывную духовную связь с прошлым, потребность, которая начинает живо чувствоваться и сознаваться в современном обществе после недавних и еще далеко не исчезнувших увлечений и отрицательного отношения ко всему прожитому – хорошему и дурному – сплошь да рядом”²⁸. Звучить дуже сучасно і актуально.

Помер Михайло Олександрович Максимович 10 листопада 1873 року на своєму хуторі Михайлова Гора, де й похований.

Аналізуючи роль Михайла Максимовича в українській історіографії XIX ст., Дмитро Багалій зазначав: “Его научная деятельность отличалась по преимуществу критическим и библиографическим характером. На его долю выпала трудная и неблагодарная задача – очищать источники малороссийской истории (преимущественно летописные) и основанные на них труды от заблуждений, ошибок и искажений. Он расчищал почву для будущих трудов, создавал, по его собственным словам, кирпичи для будущего здания южнорусской истории; исследования, статьи и заметки его относились ко всем отделам и периодам”²⁹.

На початку своєї діяльності в царині української історії у передмові до книги “Малороссийские песни...”, виданій у Москві 1827 р., Максимович так визначив їх роль як історичного джерела: “Во всем отношении большое внимание заслуживают памятники, в коих полнее выражалась бы народность: это суть песни – где звучит душа, движимая чувством, и сказки – где отсвечивается фантазия народная. В них часто видим баснословия, поверья, обычаи, нравы и нередко события действительные, кои в других памятниках не сохранились...” Далі автор досить рельєфно формулює свої історичні постулати. Пісні, на думку Максимовича, – яскравий приклад того, як “дух, не находя еще в себе особых форм, для полного выражения его в глубине зарождающихся чувств невольно обращается к природе, с которою он по своему

младенчеству еще дружен, и в ее предметах видит, чувствует подобие свое гораздо явственнее и вернее. Посему-то находите столь частые сравнения с окружающею безукрашенною природою – столь частые беседы с буйным ветром, дробным дождем, черными тучами. Унылая вещая зозуля, одинокий явор, плакучие ивы и гибкие лозы, печальная калина, крещатый барвинок – сии эмблемы отдельных состояний духа невольно ему напоминают его самого, и он выражается ими как бы потому, что не может иначе...”³⁰

Заохочений успіхом першого видання українських пісень, Максимович продовжив дослідження у цьому руслі та 1834 р. підготував друге видання свого збірника, але вже під назвою “Украинские народные песни”. У передмові він знову підкреслив значення пісень і дум як історичних джерел: “Это надгробные памятники и вместе живые свидетели отжитой старины. Другие народы в память важных происшествий своих чеканят медали, по которым история часто разгадывает минувшее; события козацкой жизни отливались в звонкие песни, и потому они должны составить самую верную и вразумительную летопись для нового бытописателя Малороссии”³¹.

Українська історія була для Максимовича зручною формою викладу своїх поглядів і на ширше коло питань. Починаючи з київського періоду, вивчення історії стає основним. Дедалі більше фольклор та лінгвістика відігравали в його дослідженнях допоміжну роль, а ботанікою він майже не займався.

Максимович так писав про цей аспект своєї діяльності: “В Москве мое главное дело было естествознание, которому неразлучною спутницею и верною неизменною помощницею была философия, а в Киеве я предан был Словесности, развивавшейся у меня под господством Истории, которая под конец взяла верх. В Москве до 1830 года я жил больше будущим, а в Киеве на Украине дышал более прошедшим...”³²

Під час відвідин Києва міністром народної освіти Уваровим у 1837 р. було проведено урочистий університетський акт, на якому Максимович виступив з промовою “Об участии и значении Киева в общей жизни России”. Вона знаменувала початок праці колишнього природознавця над київською старовиною та історією Південної Русі. З цього часу історичні студії Максимовича стають більш конкретними, професійними, зберігаючи при цьому зв'язок із працями словесними. Протягом багаторічної наукової діяльності Максимович висловлював свої судження майже з усіх питань історії України – починаючи від найдавніших часів і до сучасної йому епохи.

Важливою проблемою, що цікавила Михайла Олександровича, була історія Давньоруської держави. Вчений розпочав її розробку дослідженням “Откуда идет Русская земля, по сказаниям русским” (1837). Наступними були: “О происхождении варяго-русов” (1841); “О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом” (1857); “О древней епархии Переяславской” (1858) та ін.

Питання історії Давньої Русі поставали перед ученим у зв'язку з так званою норманською проблемою. Чималу роль тут відіграла праця М. Погодіна “Происхождение Руси” (1825), де, між іншим, висувалося та обґрунтовувалося декілька сумнівних гіпотез. Робота Максимовича “Откуда идет Русская земля...” була прямою відповіддю і навіть викликом російському історикові. Зав'язалася дискусія, головним чином на сторінках “Москвитянина”. Максимович розвивав тезу про автохтонність східних слов'ян, їхню господарську (переважно землеробську) діяльність, що ставила їх на вищий щабель розвитку порівняно із завойовниками. Щодо виникнення державних форм життя, запрошення варягів, то аргументація Максимовича зводилася в основному до заперечення факту запрошення варягів та їх позитивної ролі в історії Русі.

Багато цікавих спостережень і оригінальних думок стосовно давньої історії слов'ян у цілому і українців зокрема, їхньої мови, культури, періодизації їх історії подибуємо в дослідженні “История древней русской словесности” (1839). Максимович був переконаний, що “в Новгороде и в Южной Руси до исхода XII века Русью или Русской землей собственно называлась только Киевская земля, или Украина”³³. Він виступив проти імперської великодержавницької історіографії, яка розглядала українську історію лише як ділянку загальноросійського історичного процесу, заперечуючи автохтонність українців Наддніпрянщини (які, мовляв, прийшли сюди з Прикарпаття, коли росіяни після навали монголо-татар перекочували на північний схід). Цю тезу Максимович кваліфікував як антинаукову.

Спираючись на науковий аналіз джерел, учений доводив, що Русь–Україна – це пряма спадкоємиця Давньої, Київської Русі. У своїх відомих “Филологических письмах к М. П. Погодину” (1856) він писав: “Ты неизвестно почему выводешь нас, малороссиян, из Карпатских гор, после нашествия татарского, тогда как мы и прадеды наши всегда думали и говорили, что мы жили здесь, по обе стороны Днепра, с незапамятных времен, с предковеку!” Розвиваючи свою думку, він стверджує, що “у нас в Киеве началась и от нас разошлась во все концы Русского мира жизнь, насажденная святым просветителем Руси Владимиром”. І далі: “Мы, малороссияне, остались по-прежнему в своей родимой Киевской стороне, в своих стародавних городах и селах, со своими преданиями и обычаями, – мы остались на корню, с которого не сильны были сорвать нас никакие вихри и бури, ниже гроза Батыева... И как в древнее время, мы и наша земля назывались собственно Русью и Русскою землею”³⁴.

Історію Київської Русі Максимович розглядав також у статтях історико-географічних та історико-топографічних. Майже всі вони зібрані переважно по давньому Києву (“Об участии и значении Киева в общей жизни России” (1837), “Очерк Киева” (1847), “Топографические заметки киевлянина” (1841), “Объяснительные параграфы о Киеве” (1869), “Обозрение старого Киева” (1840).

У статті “Обозрение старого Киева” Максимович не тільки вказує на місцезнаходження давніх слов'янських святинь Києва, а й простежує історичний шлях кожної з них у різні епохи до ХІХ ст. включно. Йому одному з перших належить припущення, яке потім підтвердилося, що Київський замок містився на горі Киселівці. Підібраний дослідником найрізноманітніший матеріал висвітлює історію окремих урочищ (“О Киевском Синописе и некоторых урочищах древнего Киева, упоминаемых в описании Закревского” (1871), старовинних будинків, церков, монастирів (“О построении и освящении киевской церкви св. Георгия” (1850), “О месте киевской церкви св. Андрея” (1866), “О времени основания Киево-Софийского собора” (1867).

Отже, для праць Максимовича з давньоруської історії характерний, за його власним визначенням, історико-топографічний ухил, і мали вони переважно довідковий характер.

Часи після татарської навали і до ХVІІ ст. розглядалися вченим як “средний период” історії українського народу. До речі, Максимович розробив досить детальну періодизацію історії слов'янської словесності, якою досить часто користувався і для окреслення окремих періодів української історії. Загальна схема історичного процесу, за Максимовичем, має приблизно такий вигляд: після 1240 р. – “Киевское княжество 80 лет принадлежало власти татарской”; потім, “с нашествия Гедимина на Киев в 1320 году”, українські землі протягом 249 років “составляли принадлежность и часть государства Литовского”. Навіть під владою литовських князів Україна змушена була постійно дбати про свою безпеку, ведучи безперервну боротьбу з татарами. Наслідком цього “для Запорожской Сечи был отпор Крымской Орде, но и развитие в целом народе украинского козачества как особого войскового сословия”³⁵.

Погляди Максимовича на проблеми українсько-литовських взаємин та історію Великого князівства Литовського викладені в роботах “Нечто о земле Киевской” (1864), “Записки о земле Волынской” (1864), “Память о киевском воеводе Григории Ходкевиче” (1868), “Письма о князьях Острожских” (1866), “Литовский замок в Киеве” (1871) та ін.

Найважливішою проблемою “среднього періоду” для Максимовича було підпадання України під владу Великого князівства Литовського. До Максимовича була поширена концепція про позитивне значення для українського народу литовського володарювання. Максимович, критично аналізуючи факти, відзначав позитивні моменти “литовско-русского мира”, констатуючи, що в “продолжение литовского периода Украина оставалась Киевским княжеством полтора столетия – до кончины своего последнего удельного князя Симеона Александровича, или Олельковича”, і – як наслідок цього – “отдаленная от поляков земля Киевская была для них недоступною, и в ней могли распоряжаться только русин да литвин”, але все-таки обстоював тезу, що володіння Україною було результатом “нашествия Гедимина на Киев”³⁶.

У подальшому деякі твердження і погляди Максимовича щодо цього періоду української історії будуть переглянуті, а українсько-литовські стосунки залишаться однією з дискусійних проблем історіософії.

Виходячи із загального бачення історичної долі українського народу, “Максимович розробляв

– уперше в історіософії – свою концепцію історії українського козацтва”³⁷, водночас ведучи полеміку з російськими та польськими істориками. Особливо з першими – прибічниками так званої етнографічної теорії походження козацтва, за якою воно не мало стосунку ні до українського, ні до російського народу, будучи окремою етнографічною групою – результатом змішування стародавніх русичів з тюркськими степовими племенами.

Студії Максимовича над проблемами козацтва охоплюють період від початку 1840-х років і до середини 60-х. Свої головні думки й висновки про походження українського козацтва, його становлення та розвиток, склад і особливості, про козацтво Низове (Запорізьке) і козацтво “на волості” (на Наддніпрянщині), про роль козацтва в суспільному і державному житті України XVI–XVII ст. історик виклав у працях: “Филологические письма к М. П. Погодину” (1856), “Ответные письма полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого” (1856), “О причинах временного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке” (1857), “Исследования о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном” (1843), “Письма о Богдане Хмельницком” (1859– 1860), “Воспоминания о Богдане Хмельницком” (1857), “Исторические письма о козаках приднепровских” (1863–1865), “Заметка о козацких гетманах” (1859) та ін.

У цих працях Максимович переконливо доводив, що козацтво – категорія історична і соціальна. Воно є частиною українського народу, а розвинулося козацтво з народного елементу. Дискутуючи з М. Погодином, учений запевняв: “Козаки не иные кто, как украинцы, даже и при той догадке или мечте моей, что первым началом нашего козачества были древние тмутороканцы по прекращении их княжества (а слово “козак” было и в языке половецком). Что же касается до составления нового племени козацкого из торков и волынских малороссиян, то я этого никак не понимаю и не провижу. К чему и как тут именно волынцы, и что за новое племя козацкое?.. Козацтво было звание, сословие, а не племя”³⁸.

В “Ответных письмах М. П. Погодину” історик розгорнув та поглибив свою думку: “Скажу определительнее. В Украине обеих сторон Днепра козачество развилось с XVI веком как особое сословие малороссийского народа среди прочих сословий, т. е. духовенства, шляхетства, мещанства, козачество велось и прежде XVI века, до 1775 года как особое войсковое товариство, состоявшее преимущественно и собственно из украинцев, как об этом свидетельствуют их язык по наречию украинскому, их безусловная непреклонная приверженность к православной восточной вере, названия куреней Запорожской Сечи по именам украинских мест, личный состав Низового Запорожского товариства преимущественно из выходцев украинских (хотя бывали там и выходцы галицкие, волынские, польские, московские, волошские и другие); наконец, всегдашнее признание Украины у запорожцев их отчиною”³⁹.

Максимович розглядав виникнення козацтва як народний рух: “Внешние набег татар и внутреннее угнетение от Литвы и Польши в оное время общего хаоса служили поводом к составлению козачества за порогами Днепровскими... Запорожье было гнездом, где родилась дружная, отважная, холостая ватага вольных козаков, плодилась без матери, ибо для нее была Сечь – мати, а Великий Луг – батько. Козаков сводила и дружила жажда воли, мести, битвы, добычи, и всякий выходец, кто б он ни был, мог сделаться их братом, товарищем, только бы, принеся с собою боевую отвагу, он принял греческую веру и язык их”⁴⁰.

На думку дослідника, козацтво запорізьке, “розливаясь с XVI века по Южной Руси, призвело в ней обновление целой жизни народной, разлило по ней козацкий дух свой”. Коли ж козацтво увійшло в систему польської влади за Стефана Баторія, воно стало зерном української народної самобутності. Козацтво, “блюдя свою... волю, свою честь и славу, блюло с тем вместе и общественную жизнь Украины, веру и волю народную”⁴¹.

Помітно, як Максимович сумує за втратою Україною самобутності в межах Російської держави. Самобутність для нього означає політичну і культурну боротьбу за окремішність, кінцевим результатом якої постає власна політична організація (державність). Саме через самобутність якнайповніше розкривається народний дух, який виражається передовсім у народній (усній) поезії.

Із діячів першої половини XVII ст. найбільшу увагу дослідник приділяє Петру Сагайдачному. Свій погляд на постать гетьмана він виклав у двох статтях – “Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном” (1850). Характеризуючи роль козацького провідника в історії України,

він наголошує: “Если победоносная сила Богданова была мечом, освободившим Украину от польского ига, то могучее непобедимое мужество Сагайдачного служило хранительным щитом православной Киевской Руси...” І далі: “Он был неизбежною, неотразимою грозою для татар и турок, которых громил непрестанно на море и на суше”. Навіть поляки, зважаючи на військові подвиги, поважали запорізького гетьмана, “который с могучим, суровым мужеством героя соединял и доблести отличного гражданина. Сагайдачный для своего утесненного народа и гонимого православия сделал все, что только можно было сделать при Жигимонте III, не подымая оружия на Польшу; и не даром называется он в летописях великим защитником православия”⁴².

Особливо цінними є думки вченого про значення Запорізької Січі як зародка козацької державності – навіть з огляду на романтичне трактування козацтва як буйного товариства вільнодумних вояків. У своїх “Письмах о Богдане Хмельницком” Максимович уперше показав роль козацтва, і зокрема козацької старшини, у повстанні 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького, обґрунтував вирішальний вплив козацьких звичаїв і традицій на формування особистості великого гетьмана, спростував поширену на той час думку, нібито провідник козацького повстання розпочав його у відповідь на особисті образи з боку польської шляхти. Крім того, опрацювавши велику кількість джерел, Максимович дав картину військово-територіального устрою козацької України доби Хмельниччини, тим самим започаткувавши вивчення проблеми розвитку козацької державності – гетьманщини⁴³.

Своїми працями про козацтво вчений заклав серйозний фундамент для подальших наукових досліджень у цій царині. Під впливом Максимовича Володимир Антонович продовжив вивчення проблеми козацтва, змінюючи й уточнюючи свої погляди на його генезу. У праці “Про козацькі часи на Україні” він, зрештою, подав цілісну картину історичного шляху української козащини. На початку ХХ ст. вже Михайло Грушевський у своїх працях “История украинского народа” та в VII томі “Исторії України-Руси” синтезував погляди Максимовича й Антоновича, які розглядали козацтво як органічне явище суспільного життя України, розвинув і поглибив ці погляди, спираючись на нові історичні джерела. За Грушевським, українське козацтво, будучи виразником національних інтересів народу і носієм ідеї державності, стає суб'єктом історії від XVI ст. Ці погляди стали загальноприйнятими в сучасній історичній науці.

У листах до польського історика М. Грабовського “О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке” Максимович детально проаналізував усю передісторію Визвольної війни, вказав на необґрунтованість тверджень польських істориків про начебто прогресивну роль Польщі стосовно колонізованого Півдня України.

“Славному Богдану” – “любимцу и предстателю народа своего, красе и славе козачества южнорусского” – присвячує Максимович низку своїх листів з приводу праці М. Костомарова “Богдан Хмельницкий”, адресованих М. Погодіну. Аналізуючи роботу Костомарова, дослідник також знайомить нас із деякими своїми теоретичними принципами. На його думку, в історичній праці, незалежно від того, кому вона адресована, “езде ровно требуется и предполагается историческая живая истина; а для ее достижения необходимы точность и верность исторического факта, потому что это есть основание, без которого не может состояться порочно никакое дело историка. Мы хотим и требуем от истории, чтобы в ней давноминувшая жизнь являлась живьем перед очами нашими; а для этого необходимо, чтобы каждое историческое событие и лицо было познано и представлено верно, в его подлинном виде и на своем месте, как было оно на самом деле”⁴⁴.

У своїх “Письмах о Богдане Хмельницком” Максимович наводить цілий ряд нових фактів і доповнень, починаючи з тлумачення імені Ясько і закінчуючи психологією гетьмана. Критично опрацювавши свідчення про Хмельницького, заперечуючи одні (розповідь про полон Кантемиричів, епізод у Бродському замку), уточнюючи другі (ототожнення Барабаша й Ормянчика, дата приїзду Хмельницького в Київ у 1648 р.) і, нарешті, доповнюючи треті (про суспільне становище батька Хмельницького, про життя гетьмана до відкритого виступу проти поляків), Максимович досить об'єктивно відтворює постать великого Богдана.

“Новий період” української історії, за визначенням Максимовича, – “XVII век и первая четверть XIX”. Історик висловив тут низку зауважень з багатьох питань, що стосувалися окресленої епохи. Безумовний інтерес становить його праця “О Григории Николаевиче Теплове и его записке “О порядке в Малороссии”. Однак ґрунтовніше історик досліджував народні рухи на

Правобережжі – Гайдамаччину. В історичній літературі закріпилася думка про Максимовича як одного з найавторитетніших дослідників даного питання. Зібраними ним матеріалами у подальшому користувався Володимир Антонович для підготовки досліджень про Коліївщину.

Своє розуміння суті Коліївщини Михайло Олександрович сформулював так: “Кровавый подвиг Зализняка был не просто гайдамацкий разбой и не случайное нападение запорожцев на польское владение для грабежа и добычи. Нет, то было огнедышащее извержение народной мести и вражды, целый век томившейся под гнетом унии; то была предсмертная судорожная схватка двух враждебных стихий в государственном теле, которое уже близилось к своему концу. Колиивщина была последним отзвуком тех восстаний, которыми некогда целая Украина ополчалась на Польшу для спасения своей веры и своего народа, обреченных тогда на гонение; последним отзвуком и тех мучительных казней, которыми судилище варшавское думало обуздать козаков и задушить их непреклонную широкую волю”⁴⁵.

Поряд із замітками та статтями, присвяченими окремим епізодам української історії, Максимович аналізував і загальний перебіг історичних подій на тлі якогось конкретного об'єкта. Такою є, наприклад, історія Межигірського монастиря (“Сказание о Межигорском монастыре”, 1865), простежена автором від часів давньокняжих до кінця XVIII ст. Майже точнісінько так, але на хронологічно меншому відтинку, віддзеркалюється загальна історія України на долі невеликого її закутка – Бубновської сотні в рідному для Максимовича Золотоніському повіті. В “Бубновской сотне” поряд з історичними довідками подається ціла низка біографічних нарисів про визначних уродженців цієї місцевості. Таким чином, нотатки про загальну історію України змінюються даними з місцевої історії, сімейними спогадами та народними переказами. Як слушно зазначав О. Грушевський, “в общем итоге эти выписки из документов, личные воспоминания, семейные признания и рассказы старых людей про былое – дают много материала для восстановления быта былого времени и ценны именно бесхитростною передачею данных о старине”⁴⁶.

Уважно стежачи, наскільки дозволяли обставини, за розробкою питань української історії, вдумливо вивчаючи архівний та археологічний матеріал, Максимович зібрав величезну кількість інформації “и в голове, и в нотабенках”, і йому потрібний був лише поштовх, щоб побачила світ його нова студія. Таким поштовхом частіше за все слугували помічена при читанні помилка, неточність або випадковий пропуск чи недогляд. Навколо цього виростала ціла наукова стаття. Свідчення літопису чи давнього письменника, випадково вцілілий могильний напис, припорошена старовиною географічна назва, підпис на старовинній картині чи родинний документ, ім'я у пом'янику чи натяк у пісні – все це логічно й послідовно комбінується Максимовичем для доказу або, навпаки, заперечення тієї чи іншої тези. Важко не погодитись з О. Грушевським у тому, що до Максимовича “еще ни один знаток малорусской старины не располагал таким обширным запасом знаний – преимущественно из первоисточников”⁴⁷.

Зрозуміло, що за такої феноменальної обізнаності Максимович міг висловлюватися авторитетно й вагомо з найрізноманітніших питань української історії, і він завжди вважав своїм найвищим моральним обов'язком піднімати “корогву за нашу мову, за нашу землю-матір”⁴⁸. Інформація про ювілей чи річницю, замітки з приводу чуток (іноді іронічні), рецензії на книгу, статтю чи збірник документів, виправлення помилки або неточності – все разом становить безперервний ланцюг статей і довідок з історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст.

Досить скромно оцінюючи свою роль у вивченні історії України: “На поле, сжатом наскоро историками Малороссии, я собираю пропущенные и оброненные ими колосья и понемножку передаю их в общую известность”, Максимович хотів від історії, “чтобы в ней старина южнорусская открывалась в подлинном своем виде до последних подробностей, как открылись ныне древние фрески на стенах Киево-Софийского собора из-под штукатурки XVII века”, а для цього йому доводилося все життя, “аки пчеле, собирать – и добро бы мед, а то пергу невкусную, чтобы из нее ссучить восковую свечу на поминовение покойникам родины моей”⁴⁹.

Студії Михайла Максимовича, репрезентовані у цьому ювілейному виданні, розрахованому на широкий загал, звичайно, не охоплюють усього, що було зроблено ним на ниві українознавства. Вони покликані дати лише загальне розуміння різноплановості й універсалізму його наукової діяльності в галузі гуманітарній (переважно історичній, етнографічній, археологічній), познайомити з визначальними методологічними принципами вченого, засвідчити розвиток і формування історичних поглядів Максимовича – творця теоретичних засад новітнього

українознавства як процесу складного і неоднозначного. Ми виходили з того, що Максимович мав власну концепцію історії України, а наукова спадщина його має значно глибше теоретичне підґрунтя і набагато ширша від традиційного про неї уявлення.

І хоча Михайло Олександрович не залишив систематизованої узагальнюючої праці з вітчизняної історії, але, впевнено ставши на шлях творення національної концепції історії України, він чимало зробив для нашої історіографії, почавши формувати її теоретичні підвалини, створивши праці, сповнені внутрішньої гідності, що залишаються актуальними і нині.

- 1 Когут З. Зустріч з Росією. Культурні тенденції та політичні погляди в ранньоновітній Україні // Сучасність. – 1996. – № 9. – С. 71–73.
- 2 Драгоманов М. М. А. Максимович. Его литературное и общественное значение // Вестник Европы. – 1874. – Кн. 3. – С. 453.
- 3 Єфремов С. Літературно–критичні статті. – К., 1993. – С. 321.
- 4 Шугуров М. В. Илья Федорович Тимковский // Киевская старина. – 1891. – № 10. – С. 828.
- 5 Шугуров М. В. И. Ф. Тимковский – педагог прошлого времени // Киевская старина. – 1891. – № 8. – С. 200–216.
- 6 Автобиография М. А. Максимовича // Киевская старина. – 1904. – Т. IXXXVI. Сентябрь. – С. 326.
- 7 НБУВ ІР. – Ф. III., спр. 5384., арк. 1.
- 8 Там само. – Ф. I., спр. 577/1471., арк. 11.
- 9 Автобиография М. А. Максимовича. – С. 337.
- 10 Там само. – С. 323.
- 11 Записки Ксенофонта Алексеевича Полевого. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 130–131.
- 12 Автобиография М. А. Максимовича. – С. 337.
- 13 Письма М. П. Погодина, С. П. Шевырева и М. П. Максимовича к князю П. А. Вяземскому // Старина и новизна. – 1901. – Кн. IV. – С. 15.
- 14 Переписка Драгоманова з Бучинським 1871– 1877 рр. – Львів, 1910. – С. 68.
- 15 Герцен А. И. Собр. соч.: В 30 т. – Москва, 1954. – Т. 1. – С. 14; Т. 21. – С. 7, 8; Т. 11. – С. 411–415.
- 16 Див.: Пономарев С. И. Михаил Александрович Максимович (Биографический и историко-литературный очерк) // ЖМНП. – 1871. – Ч. CLVII. Октябрь. – С. 186–188, 195.
- 17 Московский вестник. – 1830. – № 4. – С. 421–422.
- 18 Автобиография М. А. Максимовича. – С. 337.
- 19 З іменем святого Володимира: У 2 кн. – К., 1994. Кн. 1. – С. 91.
- 20 Там само. – Кн. 1. – С. 104.
- 21 Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж, 1991. – С. 6.
- 22 Автобиография М. А. Максимовича. – С. 338–339.
- 23 Там само. – С. 340.
- 24 Там само. – С. 342.
- 25 Переписка М. А. Максимовича с П. Г. Лебединцевым (1864–1873) // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVI. Сентябрь. – С. 407.

- 26 Там само. – Т. LXXXVII. Октябрь. – С. 142, 482–483.
- 27 Максимович М. А. Собр. соч. – Т. II. – К., 1875. – С. 407–408.
- 28 Юбилей Михаила Александровича Максимовича (1821–1871). – К., 1871. – С. 1.
- 29 Багалий Д. И. Новый историк Малороссии / Рец. на книгу А. М. Лазаревского “Описание старой Малороссии. Том первый. Стародубский полк”. – Санкт-Петербург, 1891. – С. 4.
- 30 Максимович М. А. Собр. соч. – К., 1877. – Т. II. – С. 439, 444–445.
- 31 Там само. – С. 453–454.
- 32 НБУВ IP. – Ф. 1., спр. 577/1471., арк. 22 зв. – 23.
- 33 Максимович М. А. Собр. соч. – К., 1880. Т. III. – С. 370.
- 34 Там само. – Т. I. – С. 209.
- 35 Там само. – С. 6, 151, 655–656.
- 36 Там само. – С. 151, 152.
- 37 Мельник Л. Г. М. О. Максимович – творець першої наукової історії козацтва // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – К., 1997. Вип. II. – С. 58.
- 38 Максимович М. А. Собр. соч. – Т. I. – С. 233.
- 39 Там само. – Т. III. – С. 261–262.
- 40 Там само. – Т. I. – С. 837–838.
- 41 НБУВ IP. – Ф. XXXII., спр. 393., арк. 8 зв.
- 42 Максимович М. А. Собр. соч. – Т. I. – С. 336, 337.
- 43 Там само.
- 43 Мельник Л. Г. М. О. Максимович – творець першої наукової історії козацтва. – С. 59.
- 44 Максимович М. А. Собр. соч. Т. I. – С. 400.
- 45 Там само. – С. 625.
- 46 Грушевский А. С. М. А. Максимович (1804–1873): Из украинской историографии XIX в. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 38.
- 47 Там само. – С. 23.
- 48 Письма М. А. Максимовича к О. М. Бодянскому, 1838–1873 // ЧИОДР. – М., 1887. Кн. I. – С. 144.
- 49 Максимович М. А. Собр. соч. – Т. II. – С. 343; Т. I. – С. 238; ЧИОНЛ. – К., 1905. – Кн. XVIII. Вып. III, IV. – С. 128.